

OVIDIU MORAR

O ISTORIE A ATEISMULUI

Prefață de Alexandru Anghel

EDITURA HERALD
București

Cuprins

Prefață	7
Introducere	11
Antichitatea	17
Evul Mediu și Renașterea	57
Iluminismul	129
Epoca modernă și contemporană	278
Concluzii	413
Bibliografie	415

Prefață

Ideea de a scrie o istorie a ateismului cred că echivalează, în definitiv, cu încercarea de a surprinde opoziția față de autoritate și față de irațional, iar în acest caz autoritatea este eminamente cea ecleziastică. Apariția unei astfel de cărți într-un spațiu intelectual românesc ce se află în plină gâlceavă a tradiției cu modernitatea sau a revelației cu rațiunea și știința este cât se poate de bine-venită. Ideile mijlocite de scriitura austeră și percutantă a lui Ovidiu Morar și-au păstrat în marea lor majoritate prospețimea și forța argumentativă.

În acest volum veți întâlni expunându-și argumentele antiteiste sau antiteologice și antiecleziastice gânditori care au contribuit, în mai mare sau mai mică măsură, la făurirea societății europene moderne *seculare*. Termenul *ateism*, folosit în titlu, în cuvintele autorului, „poate fi definit în sens larg ca negația, din perspectivă rațională, a credinței în supranatural, iar în sens restrâns ca negația ideii de religie, adică de instituționalizare a credinței”. Ateismul înglobează astfel diferite poziții exprimate în diferite perioade de liber-cugetători și dești, poziții al căror conținut poate intra cu ușurință în bagajul argumentativ al unei poziții raționale atee. Pentru a ne face o idee despre relația dintre categoriile pomenite mai sus, aș putea spune că orice ateu este și un liber-cugetător, însă nu orice liber-cugetător este un ateu, în timp ce deismul este compatibil cu libertatea de gândire. Desigur, aceste granițe nu au fost mereu înțelese astfel, putând spune că nici măcar astăzi unii termeni din această zonă antireligioasă nu sunt înțeleși în același fel – motiv pentru care o mică discuție asupra lor este necesară.

Deismul, al cărui cel mai clar reprezentant din acest volum este Thomas Paine (ultimul mare deist), prin respectul său față de rațiune

și știință, îi poate face pe mulți să-l considere un fel de rămășiță îndărătnică a credinței într-o divinitate rămasă pe tronul său și înconjurată de o mare de argumente raționale ce o golesc de toate atributele tradiționale pe care le avea, transformând-o aproape într-o forță impersonală, dezantropomorfizată. Astfel, nu întâmplător mulți au crezut și încă mai cred că, la unii autori de secol XVII și XVIII, deismul este o formă de mascare a propriului ateism sau materialism, secolul al XVIII-lea fiind, de altfel, martorul celor mai elaborate disimulări auctoriale (nume fictive sau împrumutate, precum și edituri inventate) folosite în vederea diseminării ideilor subversive.

Liber-cugetătorul (cel mai bine reprezentat în acest volum de Voltaire), după cum îi spune și numele, este apărătorul discuției critice, al libertății de gândire și de cercetare, al libertății de conștiință și de expresie. Liber-cugetătorul luptă împotriva autorității absolute, autoritate a cărei formă a fost dusă pe cele mai înalte culmi de instituțiile religioase.

În fine, *ateismul* rămâne în continuare cel mai controversat termen, iar *ateul* (încă) unul dintre cele mai detestate persoane. În 1724, savantul Richard Bentley scria că ateul nu poate fi niciodată un prieten loial sau un cetățean loial. Teologul protestant Robert Flint (1838-1910) susținea că în orice țară în care ateismul a devenit dominant se ajunge la decădere și la dezastru național. Atât Platon (în *Legile* X), cât și Toma de Aquino (*Summa Theologica* 2-2. I-16) încurajau pedeapsa cu moartea pentru ateii. Iar astăzi, în anumite zone de pe glob, faptul de a critica religia și de a fi ateu echivalează cu propria condamnare la moarte. Chiar dacă înainte ateismul nu însemna o negare totală a religiei și a ideii de divinitate, această poziție a întâlnit și întâlnește o așa de mare ostilitate pentru că, cel puțin la nivel personal, neagă o serie de credințe ce au rolul de a ne poziționa în raport cu universul, cu ceilalți și cu noi înșine. Ele sunt dăătoare de sens și astfel sunt considerate *sine qua non*, de neatins și profund personale. Ateismul vine să le pună în discuție, afirmând că nici aceste credințe nu pot fi ferite de critică; propria religie, asemenea propriilor idei politice și propriului stil de viață, trebuind să fie supusă acelorași investigații ale rațiunii și științei.

Poziția atee este una eminamente negativă și reacționară. Ateul nu este în principal o persoană care *crede* că divinitatea *nu* există, ci mai curând el *nu crede* în existența divinității. Ateismul nu este o *credință*, ci este poziția cuiva care nu este convins de dovezile teismului, iar această poziție nu este definitorie pentru profilul unui ateu, întrucât există mulți atei care au afinități pentru religiile tolerante precum budismul, hinduismul, jainismul, daoismul și alte forme de spiritualitate, atei care se identifică cu socialismul comunist, atei raționaliști sau obiectiviști, atei care și-au formulat propriile filosofii și coduri morale și atei care promovează spiritul științific.

Aceste trei categorii pot fi aplicate în mod alternativ la cea mai mare parte a autorilor din *O istorie a ateismului*, iar ideea fundamentală care străbate toate ideile citate și parafrazate în această carte este *libertatea* (de gândire, de conștiință și de credință), motiv pentru care voi încheia această scurtă intervenție cu un citat din marele necredincios american Robert Ingersoll (1833-1899), care este cât se poate de reprezentativ pentru spiritul autorilor pe care îi veți găsi în această istorie:

Sunt un credincios și sunt un necredincios [...]; nu cred în relatarea „mozaică” a creației, sau în potop, sau în Turnul Babel, sau că generalul Iosua a întors Soarele sau a oprit Pământul. Nu cred în povestea lui Iona [...] și am propriile mele îndoieli cu privire la prepelițele gătite oferite în pustie. Nu cred nici că omul este complet depravat. Nu am nici cea mai mică credință în Eden, în șarpe și în povestea cu mărul. Nu cred nici că Dumnezeu este eternul temnicer, că va fi supraveghetorul unui penitenciar veșnic unde cei mai mulți oameni vor fi supuși unor chinuri nesfârșite. Nu cred că omul poate fi pedepsit sau răsplătit în mod just în funcție de propria sa credință.

Cred însă în nobilitatea naturii umane, cred în iubire și în familie, în blândețe și umanitate; cred în prietenie și bună dispoziție, în fericirea soției și a copiilor. Cred în bunăvoință, în a oferi celorlalți toate drepturile pe care le revendici pentru tine. Cred în libertatea de gândire, în rațiune, în observație și în experiență. Cred în autonomie și în exprimarea sinceră a propriilor gânduri. Am speranță pentru întreg neamul omenesc.

Ceea ce i se va întâmpla unuia se va întâmpla, nădăjduiesc,
tuturor, și sper că vor fi numai lucruri bune. Mai presus de toate,
cred în Libertate.

Alexandru Anghel

Introducere

În istoria gândirii, ateismul ocupă un loc special, fiind încă tratat cu rezervă sau chiar cu ostilitate. Explicația acestei mefiențe, fără îndoială regretabile din punct de vedere intelectual, e simplă totuși: câtă vreme religia, sau mai exact credința într-o putere nevăzută mai mult sau mai puțin personală, continuă să joace, în societatea umană, un rol major, ideologia care o contestă va fi în mod natural dezavuată de instituțiile care o susțin, de Biserică în primul rând, dar și de altele interesate, din varii motive, de perpetuarea fenomenului religios.

De la începutul istoriei sale, ateismul a fost de regulă privit cu aversiune, ca o gândire subversivă în raport cu cea oficială, o gândire *eretice* prin excelență. Etimologia cuvântului ne lămurește foarte bine asupra acestui fapt: *ateism* provine din substantivul grecesc *ἄθεός*, care la rândul lui e derivat din adjectivul *ἄθεος* („ateu”), compus din prefixul privativ *ἄ* și substantivul *θεός*, „zeu”, care circula în Antichitate cu sensul de „fără zei”, adică de lipsă de pietate față de zeii cetății. După cum se vede, termenul desemna dintru început o lipsă fundamentală, care ulterior a fost identificată cu o gravă carență ontologică (lipsa sentimentului de Dumnezeuzeu, *teos*, considerat a fi norma¹): ateul a ajuns să fie privit, până în zilele noastre, ca o ființă imperfectă, un fel de aberație a naturii. Primul autor cunoscut care a utilizat termenul *ἄθεος*, cu sensul peiorativ de om care nu crede în zei, a fost Platon, în *Apărarea lui Socrate* (26 c), pentru a-l disculpa pe magistrul său Socrate de această acuzație (după cum se știe, acesta a fost condamnat la moarte de tribunalul atenian pentru mai multe delikte, între care și lipsa de pietate) și tot Platon a folosit

¹ Tim Whitmarsh, *Battling the Gods: Atheism in the Ancient World*, Alfred A. Knopf, New York, 2015, p. 6.

pentru prima oară și substantivul *ἀθεότης*, în *Omul politic* (308 e), ca definind o „natură năvalnică și perversă”¹.

După unii cercetători ai fenomenului, s-ar impune o disociere teoretică între un „ateism negativ”, care ar însemna „lipsa credinței în Dumnezeu”, și un „ateism pozitiv”, care ar semnifica „necredința (i.e. negarea credinței) în Dumnezeu”; dacă primul, numit și „ateism soft”, e în esență același lucru cu agnosticismul, care stipulează că existența lui Dumnezeu nu poate fi cunoscută, cel de al doilea susține fără rezerve că Dumnezeu nu există, acesta reprezentând de fapt ateismul veritabil². Mai mult decât un simplu scepticism, ateismul propriu-zis ar fi deci tot o formă de credință (că Dumnezeu nu există), sau, după unii, chiar de fundamentalism (secular), care s-ar caracteriza printr-un spirit combativ în raport cu credința contrarie (religioasă): ateismul s-ar defini exclusiv în raport cu ceea ce neagă (*teismul*)³. Acest tip negativ de credință ar fi fost imposibil în afara contextului ideologic al modernității, care, sub influența raționalismului și scientismului⁴ de sorginte iluministă, ar fi însemnat o schimbare de paradigmă epistemologică în raport cu vechea epocă (teocratică): transformarea omului din simplu obiect (al unei voințe divine impenetrabile) în subiect cunoscător și, invers, a lui Dumnezeu din creator al lumii în obiect (ipotetic) al cunoașterii. În această accepțiune, nici nu se poate vorbi de ateism până în epoca modernă, ceea ce înțelegem astăzi prin acest termen (concepția imanenței lumii, în afara oricărei

¹ Gheorghe Vlăduțescu, *Ateismul în Antichitate*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 5.

² Stephen Le Drew, *The Evolution of Atheism. The Politics of a Modern Movement*, Oxford University Press, 2016, p. 13.

³ Gavin Hyman, *A Short History of Atheism*, I. B. Tauris & Co Ltd, London, 2010, p. XVIII.

⁴ Acest termen nu este folosit în sens peiorativ, cum se obișnuiește astăzi, ci mai curând în sensul propus de Alex Rosenberg: „Convingerea că metodele științei reprezintă singura cale de încredere spre a obține cunoaștere despre orice; că descrierea științifică a lumii este corectă în fundamentele sale; și că, atunci când va fi «complet», mesajul științei nu va fi surprinzător de diferit de ceea ce ne spune astăzi” (*The Atheist Guide to Reality: Enjoying Life without Illusions*, W. W. Norton, Londra, pp. 6-7). (N. red.)

transcendențe) fiind aproape neinteligibil pentru mentalitatea clasică: ateismul antic ar fi, așadar, un ateism „soft”¹.

În opinia altora însă, cei care identifică ateismul cu spiritul modern se fac vinovați de „vanitate modernistă”, căci în realitate lipsa de credință în supranatural e „la fel de veche ca dealurile”². Ateismul ar avea de fapt o tradiție comparabilă ca vechime cu iudaismul³, primele sale manifestări cunoscute datând din secolul al VI-lea î.e.n., când filosoful grec Xenofan din Colofon își manifestă deschis scepticismul vizavi de credința în zei⁴. Dar, la urma urmei, însăși apariția termenului în Antichitate atestă realitatea fenomenului, ceea ce justifică abordarea sa istorică începând chiar din această epocă, pornind de la constatarea că, dincolo de diferitele lui avataruri de-a lungul timpului, avem de-a face în fond cu aceleași atitudine negativă față de credințele religioase existente.

Cercetătorii mai disociază între *ateismul pur* și alte specii de necredință, precum *scepticismul* (suspendarea judecății în chestiunea credinței), *gândirea liberă* (punerea sub semnul întrebării a dogmelor instituite), *panteismul* (identificarea lui Dumnezeu cu natura) sau *deismul* (respingerea tuturor cultelor religioase, dar nu și a ideii de divinitate), ajungând la aceeași concluzie, că ateismul ar fi „o invenție modernă”, de neconceput în afara ideilor iluministe de stat secularizat și de știință opusă ireductibil dogmatismului religios⁵. Acest mod (procustian) de abordare limitează însă în mod arbitrar sfera cercetării și, implicit, înțelegerea adecvată a fenomenului, riscând chiar să-l discrediteze nejustificat (căci dacă necredința este o invenție recentă, înseamnă că poate fi privită ca superfluă și respinsă fără probleme).

Până în epoca modernă, termenul *ateu* desemna *de jure* orice specie de liber-cugetător care îndrăznește să pună în discuție cultele

¹ Gavin Hyman, *op. cit.*, p. 3.

² Tim Whitmarsh, *op. cit.*, p. 4.

³ Un fenomen asemănător ateismului (*nirīśvaravāda*) s-a manifestat și în vechea Indie, cu precădere în doctrina materialistă a școlii Cārvāka (vezi S. Chatterjee și D. Datta, *An Introduction to Indian Philosophy*, University of Calcutta, 1984, p. 55). (N. red.)

⁴ Tim Whitmarsh, *op. cit.*, p. 7.

⁵ *Ibid.*, p. 4.

religioase oficiale, toate formele de contestare a autorității politice fiind considerate la fel de periculoase și, în consecință, sancționate la fel de sever: în Antichitate, lipsa de pietate față de zeii consacrați era sinonimă cu subminarea statului însuși, pedeapsa penală prevăzută fiind moartea sau ostracizarea; iar ulterior, după triumful creștinismului, tiparul a fost preluat *tale quale*, Biserica făcând apel la autoritatea civilă pentru reprimarea ereziilor încă de la începuturile existenței sale ca putere în stat (secolul al IV-lea); pentru crima de ateism, pedeapsa legiferată în epoca medievală (inclusiv până în vremea lui Voltaire) era și mai drastică: mutilarea fizică urmată de arderea pe rug. În scopul anihilării ereticilor, Biserica Catolică a înființat încă din 1184 instituția de trist renume, Inchiziția, care a fost activă până în 1850, când a avut loc ultimul *autodafé*, în Mexic, iar tortura, utilizată de aceasta pentru smulgerea mărturisirii, a fost condamnată de Vatican abia în 1816. În 1556, Papa Paul al IV-lea publică prima listă a cărților interzise de Biserică, *Index librorum prohibitorum* (proiectată încă din secolul al IX-lea), care va fi desființată abia în 1966¹. Era deci perfect natural ca, în acest context, liber-cugetătorii să-și ia măsuri de precauție, disimulându-și sau atenuându-și ideile subversive sub varii forme de discurs critic, astfel încât agnosticismul sau deismul², la care aderă teoretic majoritatea (recuzând adevărurile religiei oficiale) trebuie privite de fapt, de cele mai multe ori, urmând logica negației, ca forme mascate de

¹ Între autorii puși la *Index* de-a lungul timpului, aflăm nume celebre, ca Dante, Copernic, Kepler, Galilei, Montaigne, Erasmus din Rotterdam, Grotius, Spinoza, Descartes, La Fontaine, Pascal, Milton, Locke, Voltaire, Diderot, d'Alembert, Rousseau, Defoe, Hume, Kant, Hugo, Stendhal, Michelet, Heine, George Sand, Balzac, Renan, Bentham, John Stuart Mill, Dumas, Comte, Larousse, Zola, D'Annunzio, Bergson, Anatole France, Sartre, Simone de Beauvoir, Gide, Moravia sau Kazantzakis.

² Dacă agnosticismul este un curent filosofic apărut în Grecia antică, desemnând scepticismul epistemologic, deismul (derivat din cuvântul latin *deus*, „zeu”) este o invenție mai nouă, termenul fiind atestat documentar abia din secolul al XVII-lea, probabil prin opoziție cu ateismul. Deistii respingeau „religia revelată” și ideea unui Dumnezeu antropomorf care intervine în lume, admițând în schimb ideea de „religie naturală” care recunoaște existența unui creator suprem, cognoscibil rațional. La rândul lui, termenul *teism* a apărut prin contrast cu *deism*, pentru a desemna credințele religioase tradiționale.

ateism¹. Primele manifestări ateiste directe au apărut în Franța abia în epoca luminilor, mai întâi sub forma unor texte publicate anonim sau sub pseudonim, ceea ce demonstrează că frica de represalii era în continuare mai mare decât miza emancipatoare pusă în joc: abia după Revoluție autorii au dobândit curajul de a-și declara deschis opiniile seditioase vizavi de *establishmentul* religios.

Rezultă că ateismul poate fi definit în sens larg ca negația, din perspectivă rațională, a credinței în supranatural, iar în sens restrâns ca negația ideii de religie, adică de instituționalizare a credinței. El reprezintă un mod de gândire eminent critic în raport cu modul dogmatic propriu spiritului religios (care înseamnă admiterea ca adevăruri incontestabile a unor idei, *id est* dogme, impuse de autoritatea ecleziastică), opunând rațiunea (înțeleasă ca *ne-credință*) credinței oarbe, iraționale. În funcție de miza urmărită, critica ideilor religioase este dezvoltată din perspective diferite, care uneori se îmbină: o perspectivă *epistemologică* (demonstrarea caracterului irațional al credinței și a invalidității adevărilor religioase), una *etică* (demonstrarea imoralității dogmelor religioase și a incompatibilității lor cu binele civic) și una *politică* (demonstrarea caracterului opresiv al instituției clericale și a rolului ei major în întărirea asupririi sociale). De cele mai multe ori, critica religiei înseamnă critica doctrinei religioase oficiale (de regulă creștine), care este combătută din multiple puncte de vedere, autorii (de la romanul Celsus la contemporanul american Sam Harris) reliefând inconsistența izvoarelor istorice, contradicțiile dintre relatările acreditate oficial, neverosimilitatea faptelor, iraționalul dogmelor, imoralitatea anumitor acte prezentate ca modele și mai ales efectele funeste ale fanatismului și ale intoleranței religioase. Epoca modernă a diversificat metodele de abordare a fenomenului, critica religiei apelând la noi instrumente, precum fenomenologia, psihanaliza, sociologia, antropologia, logica etc., deși, în esență, miza a rămas aceeași ca pe vremea lui Celsus: opoziția ireductibilă dintre

¹ După cum susține un personaj din *Dialoguri asupra religiei naturale* (1779) de David Hume, termenii *ateu* și *sceptic* erau considerați îndeobște aproape sinonimi; vezi *Dialoguri asupra religiei naturale & Istoria naturală a religiei*, trad., studiu introd. și note de Alexandru Anghel, Ed. Herald, București, 2015, p. 90.

*religie și știință*¹. De asemenea, s-au constituit în această perioadă numeroase societăți și organizații ateiste militante, fapt de neconceput pe vremea Inchiziției.

Aceasta nu înseamnă însă că ateismul a devenit între timp un fenomen acceptat pe scară largă în societatea laică și democratică modernă, ca o alternativă firească la credință. De fapt, după cum remarcă un cercetător contemporan, lucrurile stau cu totul altfel, ateii fiind considerați în continuare „ființe incomplete în umanitatea lor”², ceea ce conferă, în opinia sa, o justificare în plus unei istorii a ateismului: aceasta ar conta nu numai din rațiuni intelectuale, ajutându-ne să înțelegem mai bine trecutul, ci și din motive morale și politice, căci istoria ateismului devine „o parte a problemei drepturilor omului: ea ține de recunoașterea ateilor ca oameni ce merită respect, toleranță și posibilitatea de a-și trăi viața în liniște”³.

Subscriem la acest punct de vedere, pe deplin convinși că a spune adevărul e întotdeauna folositor, iar a-l tăinui întotdeauna dăunător (căci un prieten mincinos nu poate fi decât un fals prieten). Considerăm că o prezentare sistematică a opiniilor ateiste dezvoltate de-a lungul timpului poate conferi în sfârșit credibilitate acestei ideologii, pe nedrept demonizate încă, îndeobște, fie din necunoaștință de cauză, fie din motive interesate (căci toate exemplele aduse în discuție relevă cât se poate de limpede că nu este deloc vorba de o ideologie negativă, antisocială, ci dimpotrivă). Mai mult decât atât, în fața recrudescenței actuale a fundamentalismului religios, cu efecte la fel de funeste ca pe vremea persecuțiilor și a războaielor religioase, credem că ateii, la fel ca toți oamenii, nu numai că trebuie respectați pentru opiniile lor într-o societate normală, ci și că pot deveni, ca *modus cogitandi*, modele viabile pentru lumea de mâine.

¹ Această opoziție a fost cel mai limpede relevată de John William Draper în *Istoria conflictului dintre religie și știință* (1874).

² Tim Whitmarsh, *op. cit.*, p. 6.

³ *Ibid.*, p. 7.

Antichitatea

Religia politeistă a grecilor din Antichitate, admițând în panteonul său și alte divinități de sorginte orientală (Mithra, Isis, Cybela etc.), era complet străină de fundamentalismul caracteristic mono-teismului. Templele grecești nu reprezentau în primul rând lăcașuri de rugăciune, ci spații de comuniune socială, cu rolul principal de întărire a sentimentului civic și patriotic. La rândul ei, funcția sacerdotală era considerată drept o funcție civică între altele, astfel încât ea nu era exercitată de preoți cu pregătire/condiție specială, ci, prin rotație, de magistrați ai cetății. În ansamblu, religia era privită ca o problemă de stat, toate formele de cult – rugăciunea, purificarea, sacrificiile și respectarea sărbătorilor – fiind considerate îndatoriri cetățenești. Din motive eminamente politice deci (cultul zeilor instituit era menit să asigure stabilitatea și unitatea *polis*-ului¹), ateismul a fost aspru sancționat încă de la începuturile sale de tribunalul cetății (*areopagos*), cu exilul sau chiar cu pedeapsa capitală. Se cunosc, totuși, puține cazuri, discutabile și ele de altminteri, de oameni condamnați exclusiv pentru delictul de impietate (*asebeia*), intoleranța religioasă nefiind categoric un fenomen caracteristic lumii antice: în afară de filosofii Anaxagora, Socrate, Prodicos și Theodor Ateul, despre care se știe că au fost efectiv condamnați (v. *infra*), au existat, se pare, încă mulți alții acuzați de impietate (de pildă, comediodograful Aristofan, care în *Păsările* sau *Broaștele* îi tratează ireverențios pe zeii Demetra și Dionysos) sau de ireligiozitate fără a fi sancționați (spre exemplu, Aristotel, Teofrast sau Diogene Cinicul). În fapt, condamnările cunoscute i-au vizat doar pe acei magiștri considerați a exercita o influență periculoasă asupra tineretului prin subminarea

¹ Gheorghe Vlăduțescu, *op. cit.*, p. 80.

legilor cetății, căci pietatea față de zeii protectori ai acesteia era o condiție *sine qua non possuit* pentru buna ei funcționare.

În Grecia antică, ateismul a fost un fenomen complex, proteic și, adesea, contradictoriu, astfel încât gânditori care admit uneori cultele religioase ale vremii alteori le contestă, recuzând chiar credința în zei. Pe de altă parte, înșiși termenii *ateu* și *ateism* nu definesc concepte univoce, ci dobândesc adesea semnificații diferite, chiar la același autor, desemnând uneori contestarea zeilor tradiționali și a cultelor dedicate lor, alteori scepticismul față de forța demiurgică a zeilor și implicarea lor în buna funcționare a cosmosului. Explicația trebuie căutată în contextul spiritual al epocii în discuție, care a permis, pe de o parte, coabitarea neproblematică în cadrul aceleiași societăți a unei pluralități de culte religioase și de curente de gândire laice care căutau să explice rațional fenomenele naturale și existența umană. Filosofia, înțeleasă ca formă de cunoaștere opusă iraționalismului religios (*logos vs mythos*), se naște în spațiul grec încă din secolul al VI-lea î.e.n., punând sub semnul întrebării, la început în mod implicit, „adevărurile” religiei. Există, desigur, aici o paletă largă de școli și curente filosofice, unele mai mult, altele mai puțin apropiate de libera cugetare. După exemplul scepticului Sextus Empiricus (sec. II e.n.), Diogenes Laertios (sec. III e.n.), căruia îi datorăm prima istorie exhaustivă a filosofiei grecești, îi împărțea pe filosofi în două mari categorii, *dogmaticii* și *scepticii*, în funcție de principiul epistemologic de bază al doctrinei lor: afirmarea și, respectiv, negarea caracterului cognoscibil al lucrurilor: „Toți cei care fac afirmații despre lucruri, considerând că acestea sunt cognoscibile, sunt dogmatici; cei care își suspendă judecata, din convingerea că lucrurile nu pot fi cunoscute, sunt sceptici”¹. Din acest scepticism se poate spune că s-a născut, *in principio*, ateismul (sub forma respingerii oricăror aserțiuni neverificabile despre existența zeilor), deși nici filosofi din prima categorie, din dragoste pentru înțelepciune (φιλοσοφία), nu au putut ocoli, desigur, chestiunea raportului dintre transcendență și imanență. Ea apare deja, implicit, chiar la primii

¹ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, trad. de C. I. Balmuș, studiu introductiv de Aram M. Frenkian, Ed. Polirom, Iași, 1997, p. 68.

filosofi greci, Thales din Milet, Anaximandru, Anaximenes etc. (sec. VI î.e.n.), care postulau ca principii prime ale universului elemente fizice, precum *apa*, *aerul*, *focul* și *pământul*, în absența unor forțe supranaturale; ceva mai târziu, Heraclit din Efes (cca. 535 – cca. 475 î.e.n.), deși nu neagă existența zeilor, respinge ideea că lumea ar fi fost creată de aceștia, căci ea este un „foc veșnic viu”. Ulterior, în epoca de apogeu a filosofiei grecești, Aristotel (384-322 î.e.n.) concepe, în *Metafizica*, o divinitate „imobilă” și „despărțită de cele sensibile” (care nu se amestecă deci în mersul lumii), iar în tratatul *Despre suflet* contestă ideea platonice a sufletului nemuritor.

Primele forme de manifestare ateiste *expressis verbis* au apărut, se pare, în scrierile lui **Xenofan** din Colofon (565-475 î.e.n.), din păcate pierdute. Poet și filosof, Xenofan e considerat cel dintâi care a afirmat că tot ce se naște e pieritor, iar sufletul nu e decât o „suflare”¹. El mai susținea că există o infinitate de lumi, reductibile însă la patru elemente primordiale. Opiniile sale critice au vizat, se pare, o gamă largă de texte și credințe ale vremii, de la scrierile lui Homer și Hesiod până la cultul zeilor antropomorfi și venerarea atletismului. I se atribuie îndeobște, după Clement din Alexandria (cca. 150 - cca. 215 e.n.), următorul citat, din care rezultă că nu zeii i-au creat pe oameni, ci oamenii i-au creat pe zei după chipul și asemănarea lor:

[E]tiopienii și-au făcut zei negri și cu nasul cârn; tracii zic despre cei ai lor că au ochii albaștri și părul roșu; dacă boii, caii și lei ar avea mâini și dacă, având mâini, ar putea să picteze ca oamenii, caii și-ar reprezenta zeii asemenea lor, boii asemenea lor...²

Cu toate că Xenofan nu neagă în principiu existența zeilor, ci reprezentările oamenilor despre aceștia, critica religiilor tradiționale inițiată de el a stat, fără îndoială, la baza nașterii ateismului, mai întâi sub forma antiteismului.

Deși ar fi abuziv, desigur, să-l considerăm un ateu *sensu stricto*, lui **Pitagora** (cca. 570 - cca. 495 î.e.n.) i se atribuie un set de aproximativ 3 500 de legi morale și politice destinate, majoritatea, poporului

¹ Diogenes Laertios, *ed. cit.*, p. 290.

² *Apud* Gheorghe Vlăduțescu, *op. cit.*, p. 42.

din Crotona în vederea unei vieți înțelepte, așadar fericite, între care aflăm și negarea credințelor iraționale și chiar, uneori în mod explicit, respingerea credinței în zei și în cultele consacrate:

- ◆ Nu admira nimic. Zeii s-au născut din *admirația* oamenilor.
- ◆ Nu căuta în ceruri alți Zei decât astrele.
- ◆ Să nu ai alt Zeu în afară de propria *conștiință*.
- ◆ Dacă nu vrei să le crezi pe toate, să nu *crezi* în Zei.
- ◆ Ca să adori Zeii, așteaptă să le vezi chipul. Până acum nu le-au arătat oamenilor decât *spatele*.
- ◆ Du-te să-ți cauți spălătorul ca să-ți scoți petele de pe veșminte. Ca să le scoți pe cele de pe suflet, să nu te duci la preoți.
- ◆ Trăiește-ți viața; nu există nimic înainte și după ea.
- ◆ Să-ți placă să trăiești și să trăiești bine. Cel ce privește viața cu dezgust fie că are spiritul bolnav, fie inima putrezită.
- ◆ Dacă ești întrebant: „Ce este un Zeu?” spune: „Un *om însemnat* este un Zeu”.
- ◆ Crotonieni! Socotiți-l nebun pe acela ce vă spune: „Am vorbit *Zeilor*”. Socotiți-l șarlatan pe cel ce vă spune: „*Zeii* mi-au vorbit”.
- ◆ Crotonieni! Nu cereți Zeilor să vă dea ploaie sau timp frumos: ei nu se amestecă în asemenea lucruri. *Lumea* merge de la sine.
- ◆ Nu cere nimic Zeilor; soarta le leagă mâinile.
- ◆ Solon spunea: „Ideea de Zeu este un lucru *obscur*”; soarele nu e astfel; mulțumește-te să te închini numai lui.
- ◆ Zeii (spun preoții) *se căiră* curând după ce făcură omul. Să răspundem la aceasta spunând: omul se căi curând după ce făcu Zeii.
- ◆ Crotonieni! Păstrați amintirea lui Xenophan, poet și filosof, care preferă să se dedice cercetării naturii și nu să se închine Zeilor.¹

¹ Pitagora, *Legile morale și politice*, trad. din limba franceză de Anca Pinte, ediția a II-a, Ed. Antet, București, 2010, pp. 6, 14, 37, 41, 49, 68, 70, 74, 88, 118, 123, 129, 160, 213.